

ILLUSION OG FRAVÆR –
Objektrelationsteoretiske perspektiver på symbolisering

Stig Poulsen

Artiklen giver en fremstilling af forståelsen af symboliseringsprocessen hos Melanie Klein og hendes elever samt hos centrale teoretikere tilhørende den uafhængige tradition indenfor engelsk psykoanalyse. Der fokuseres på forskellige opfattelser af symbolers psykodynamiske betydning og funktion og på teorier om, hvordan symbolfunktionen udvikles gennem den tidlige barndom. De præsenterede antagelser sammenholdes afslutningsvis med forståelser af symboliseringsprocessen fra den ikke-psykoanalytiske psykologi og fra den empiriske spædbarnsforskning repræsenteret ved Daniel Stern.

Det er næppe for meget sagt, at psykoanalysens essens er tyding af symboler. Psykoanalysen tog sit udspring i Freuds antagelse om, at tilsyneladende absurde fænomener som hysteriske symptomer, drømme og fejlhandlinger kunne læses som symbolske repræsentationer af ubevidste konflikter, og tolkningen af disse underliggende betydninger har lige siden været den centrale opgave i psykoanalytisk teori og teknik. Ikke desto mindre var forståelsen af symboldannelsen i mange år et relativt uopdyrket område inden for psykoanalysen. Man tog udgangspunkt i synspunkter etableret af Freud og hans første elever, og først i 1950'erne begyndte revisionerne af denne klassiske teori om symbolisering. Jacques Lacans forsøg på at integrere en strukturalistisk symbolforståelse med psykoanalytisk tænkning diskuteres andetsteds i dette tidsskrift af René Rasmussen. Her vil jeg forsøge at give en fremstilling af andre centrale bidrag til udviklingen af forståelsen af symboliseringsprocessen. Jeg vil lægge særlig vægt på tænkningen hos kleinianske analytikere og inden for den engelske uafhængige tradition og belyse, hvordan forståelser fra disse retninger har påvirket den klassiske psykoanalytiske tænkning omkring symboldannelsen. To særlige temaer vil stå i centrum af fremstillingen, nemlig forskelle i opfattelser af symbolets *funktion* samt forskellige teorier om *udviklingen* af symbolfunktionen igennem barndommen.

Stig Poulsen er cand. psych. og ansat ved Studenterrådgivningen i København. Han har tidligere publiceret artikler vedrørende de engelske objektrelationsteorier og er herudover særligt interesseret i empirisk psykoterapiforskning.

Den klassiske psykoanalytiske forståelse af symbolisering

I de første årtier af dette århundrede blev *symbolet* som begreb behandlet i en del forskellige fremstillinger af psykoanalytiske forfattere. En mere udførlig behandling af disse tidlige tekster om symbolik gives af Rolf Reitan i dette nummer, hvorfor jeg skal koncentrere mig om at opsummere de aspekter af Freuds og hans elevs forståelse, som i videst udstrækning har været udsat for revisioner af senere psykoanalytiske teoretikere.

I de tidlige bidrag til litteraturen om symboler herskede der generel konsensus om, at symboler havde en universel karakter og i vid udstrækning var givet via fylogenesen. Freud anfører (1923), at symboler synes at være en rest af en ældgammel nedarvet psykisk udrustning. Freud mener altså, at symboler (i den snævre psykoanalytiske betydning) ikke er skabt af individet gennem drømmearbejdets mekanismer, men er primære, medfødte repræsentationer af en snæver mængde fænomener vedrørende »selvet og de nærmeste slægtninge eller fænomenerne fødsel, kærlighed og død« (Jones 1916/1918, s. 102). Freud mener, at når egentlige symboler optræder i drømme, vil drømmeren ikke kunne knytte nogle associationer til disse »stumme drømmeelementer« (1917, s. 123). Følgelig slår han fast i en revision af *Drømmetydning*, at man må skelne mellem to metoder til drømmetydning, nemlig på den ene side udnyttelsen af drømmerens associationer og på den anden side den rene symboloversættelse (1900/1914). Det er – som påpeget af Laplanche & Pontalis (1967) – oplagt, at Freud her vandrer på en snæver sti, idet han tidligere i værket har taget skarpt afstand fra »chiffermetoden«, hvor drømmeelementer udfra en drømmebog oversættes slavisk til en på forhånd givet skjult mening. Ikke desto mindre synes det altså nødvendigt for Freud at anerkende eksistensen af en sådan mere over-individuel forståelse af symboldannelse, og han ligger således på dette punkt ikke så fjernt fra Jungs forståelse af det kollektive ubevidste, som man måske kunne forledes til at tro. Laplanche & Pontalis (1964) påpeger i øvrigt også, hvordan den fylogenetiske forståelse af drømmesymbolikken svarer til begrebet om *urfantasierne*, som Freud også hævder til at forstå som nedarvede.

Et andet centralt karakteristikum ved de tidligste psykoanalytikers forståelse af symbolik var den tydelige skelnen mellem symboldannelse og andre former for indirekte repræsentation såsom allegorier, metaforer, parabler etc. (Rank & Sachs 1913, Ferenczi 1913, Jones 1916/1918). Der var et ønske om at etablere en særlig psykoanalytisk definition af termen symbol, som klart kunne adskilles fra mere gængse, bredere definitioner. Ifølge disse tidlige afgrænsningsforsøg kunne man udelukkende tale om *symbolik*, når det symboliserede var *ubevidst*. Heroverfor står så metaforer og tilsvarende sproglige figurer som per definition tjener til at lette udtrykkelsen af *bevidste* eller *før-bevidste* forestillinger, hvis affektive indhold lettest udtrykkes gennem brug af lignelser. Jones anså det for

nødvendigt at skelne skarpt mellem symbolik og sublimering, idet han mente, at sublimering kom til udtryk i aktiviteter og tankevirksomhed, som var kvalitativt forskellig fra de ubevidste forestillinger, først og fremmest derved, af der sker en udtalt modifikation af den primære affekt gennem sublimeringen. Heroverfor forfægtede han altså, at symbolskets betydningsindhold og affekten knyttet hertil var langt mere direkte afledt af det ubevidste indhold. Som påpeget af Milner (1952) kan man hos Jones se tilløb til en teori om symbolik, der tildeler de mentale processer bag symboldannelsen en vigtig rolle som grundlag for en teori om videnskabelige opdagelser (Jones op. cit., s. 114). Hermed synes Jones selv at antyde, at symbolisering kan være en forudsætning for en sublimeret aktivitet. Imidlertid giver Jones selv en implicit afvisning af denne antagelse andetsteds, idet han tilslutter sig Rank & Sachs' syn på symbolik som en arkaisk vej til realitetstilpasning, som er ubrugelig for det moderne menneske (Jones op. cit., s. 109).

Vi kan altså fastslå, at man på dette tidlige tidspunkt i psykoanalysens historie så én central funktion for symboldannelsen, nemlig at udtrykke ubevidst materiale. Imidlertid foregriber Freud allerede i »Hinsides lyst-princippet« (1920) en afgørende udvidelse af den psykoanalytiske forståelse af symboler (jvf. også Rayner 1990). Det er her, han fortæller om barnet (Freuds eget barnebarn), som bearbejder moderens fravær ved igen og igen at lade en garntresse forsvinde, mens han siger o-o-o-o (»Fort«), efterfulgt af at garntressen kommer til syne igen, mens drengen siger »Da«. Selvom Freud ikke taler om, at garntressen *symboliserer* moderen, mener han tydeligvis, at den *repræsenterer* hende, og han berører således et tema, som står helt centralt indenfor de forskellige objektrelations-teoriens symbolforståelse, nemlig symbolskets rolle i bearbejdningen af tabet af objektet.

Melanie Klein: Den symbolske ækvivalering

Blandt Melanie Kleins mange omfortolkninger af den klassiske psykoanalyse finder man også en revision af symbolforståelsen. Kleins tidlige skrifter var tydeligvis stærkt inspireret af de på det tidspunkt nyeste tanker indenfor psykoanalysen. De nyudviklede ideer om over-jeg'et, Freuds teori om dødsdriften og Abrahams skrifter om de præ-genitale udviklingstrin spillede alle en stor rolle for Kleins tænkning. En særlig betydning fik også Freuds nye angstteori (1926) og Klein anfører selv (1948), at hun fra begyndelsen af sit psykoanalytiske arbejde havde forståelsen af angsten og dens årsager som sit hovedinteresseområde. Men selv om Klein gør sig store anstrengelser for at fremstå som Freud-tro, er de konsekvenser, hun drager på basis af de etablerede teorier, som oftest yderst radikale.

Kleins første afgørende tekniske fornyelse var som bekendt at fortolke børns leg på samme måde, som analytikere hidtil havde fortolket drømme. Klein mente således, at børn i legen:

»symbolsk repræsenterer fantasier, ønsker og deres erfaringer. De bruger her det samme sprog, den samme arkaiske, fylogenetisk erhvervede udtryksmåde, som vi er bekendt med fra drømme« (1926, s. 134).

I en anden artikel (1930) slår Klein fast, at symbolisering er en helt fundamental mental operation, men hvor tidligere teoretikere overvejende forstod symbolisering som et udtryk for libidinøse driftsrørelser, fokuserede Klein på symboldannelse som et forsvar mod excessiv angst.

Klein hævder, at det spæde barn søger at undslippe angsten for de onde objekter, som barnets indre verden (ifølge Klein) er befolket af, ved at ækvivalere de truende objekter med andre objekter i yderverdenen. Denne *symbolske ækvivalering* får så samtidig den effekt, at barnet orienterer sig mod yderverdenen og stadig søger nye objekter i ønsket om at undslippe de gamle, der bestandig opleves som faretruende. I og med at Kleins fokus ligger på angsten, kan det være lidt vanskeligt at forstå, hvordan barnet kan få en blot tilnærmelsesvis tryk relation til yderverdenen. Klein anfører dog, at der samtidig (som også påpeget af Jones 1916/1918) sker en symbolsk ækvivalering mellem libidinøst besatte objekter og objekter i yderverdenen. Herudover støttes barnet gennem udviklingen af jeg'et, hvis kapacitet for realitetstestning gradvis bliver forøget. Imidlertid kan angsten blive for stærk, eller jeg'et være for svagt til at tolerere angsten. I sådanne tilfælde mente Klein, at en tilbagetrækning fra omverdenen kunne blive resultatet, hvilket hun søgte at demonstrere i analysen af en dreng, Dick, som i dag givetvis ville blive betragtet som autistisk (Klein 1930).

Det er tydeligt, at Kleins tidlige forståelse af symbolers funktion afviger betragteligt fra den, som var blevet fremført af hendes forgængere og samtidige. Symbolerne synes at have en konkret eksistens i barnets indre verden, og fremfor at tjene som et forklædt udtryk af libidinøse driftsrørelser får symbolerne hos Klein den funktion at udgøre et skrøbeligt skjulested for truende morderiske impulser. Imidlertid er denne forståelse af symboler i takt med udviklingen af Kleins teoridannelse blevet udvidet, først og fremmest takket være teoretiske arbejder af Kleins fremtrædende elev, Hanna Segal.

Segal og Bion: Udviklingen af symbolfunktionen

I sin vigtige artikel »Notes on Symbol Formation« (1957) forsøger Segal at udvikle Kleins tankegang fra 1920'erne under hensyntagen til Kleins

senere skelnen mellem den paranoid-schizoide og den depressive position og indførelsen af begrebet projektiv identificering. Segal opererer med en grundlæggende sondring mellem symbolsk ækvivalering og *symbolisk repræsentation*. Segal mener, at mekanismen bag den symbolske ækvivalering, som Klein beskrev i 1930, er *projektiv identificering*, hvor individet i fantasien placerer dele af selvet eller af de indre objekter i det ydre objekt, som så bliver identificeret med disse selv-dele. Segal påpeger, at denne primitive symboliseringsproces i udtalt grad gør det vanskeligt for individet at skelne mellem subjekt og objekt. Der kan således strengt taget ikke tales om symbolisering, da »symbolet« ikke *repræsenterer* objektet, men opleves som identisk med dette.

Segal mener, at den symbolske ækvivalering baseret på projektiv identificering er typisk for psykotiske patienter, og hun giver et berømt eksempel herpå. Det drejer sig om en schizofren patient på en psykiatrisk afdeling, som af lægen bliver spurgt, hvorfor han var holdt op med at spille violin, efter at han var blevet syg. Patienten svarer heftigt: »Hvorfor? Havde De tænkt Dem, at jeg skulle onanere i fuld offentlighed?«

I Segals forståelse hænger evnen til at bruge egentlige symboler sammen med overgangen til det, Klein kalder den depressive position. Dette funktionsniveau kan etableres som følge af udviklingen i barnets realitetstestning og er således – i modsætning til den paranoid-schizoide position – karakteriseret ved, at objektet anerkendes som helt og adskilt fra individet selv. Heraf følger, at angsten for at have mistet eller kunne miste objektet bliver presserende. Ifølge Segal er symboldannelsen af central betydning for evnen til at udholde og overvinde denne depressive angst. For det første kan individet som følge af den bedre realitetstestning rette de aggressive følelser, der synes at true objektet, mod en *symbolisk repræsentation* af dette og herved mildne angsten for at skade objektet. For det andet indgår symbolske repræsentationer af objektet i individets indre verden, hvilket gør fraværet af det reelle objekt i yderverdenen mere tåleligt. Samtidig anerkendes symbolet netop som en repræsentation af objektet og skelnes således klart fra det reelle objekt. Som modstykke til det ovennævnte eksempel nævner Segal en anden violinist, som drømte at han spillede en violinduet med en ung kvinde. Han associerede selv violinspillet i drømmen til masturbation og blev således helt bevidst om den seksuelle betydning, violinen havde for ham. Imidlertid forhindrede dette ham på ingen måde i at fortsætte sit violinspil – netop fordi dette måske nok *repræsenterede* en seksuel aktivitet, men på ingen måde oplevedes obscønt i sig selv.

Segal understreger, hvordan symboliseringsprocesserne i den depressive position gør det muligt at gennemarbejde tidligere konflikter og angstoplevelser. Som eksempel nævner hun, hvordan de uhyggelige figurer i folkeeventyr såsom heksen, ulven etc. ofte symboliserer primære onde objekter karakteristiske for den paranoid-schizoide position. Sam-

tidig indebærer eventyret en kreativ forarbejdning af disse oprindelige forestillinger, hvorigennem de kan integreres i jeg'et.

Vi ser altså, at der i symbolsk repræsentation ligger en radikalt anderledes symbolforståelse end den, som blev forfægtet af psykoanalysens fædre. Symbolet bliver her først og fremmest et middel til at *bære fraværet af det reelle objekt*. Implicit i denne opfattelse ligger også, at en konsolidering af den depressive position er en nødvendighed for udvikling af abstrakt tænkning, idet individet jo her netop opererer med ikke-tilstedeværende elementer, hvis betydning er fast defineret. Er tænkningen i for høj grad domineret af symbolsk ækvivalering, vil den være præget af de tankeforstyrrelser, der er karakteristisk for psykotiske tilstande.

Det er vigtigt at fastholde, at Klein og Segal opererer med en *udvikling* af symbolfunktionen i modsætning til Jones, som understreger væsensforskellen mellem symboler og mere udviklede mentale operationer, som for eksempel indgår i sublimering. Segal taler om, at:

»der synes at være en kontinuerlig udvikling fra de primitive symboler beskrevet af Jones til symbolerne, der bruges i personlige udtryk (self-expression), kommunikation, opdagelse, skabende arbejde etc. (op. cit., s. 392)«.

Segal ligger, som vi senere skal vende tilbage til, her på linje med sine samtidige blandt de engelske uafhængige analytikere. Men synspunktet er også konsistent med kleinianernes fantasibegreb, som netop indebærer, at alle bevidste handlinger og udtryk modsvares af en ubevidst fantasi vedrørende arkaiske objektrelationer (se Isaacs 1948 samt f.eks. Poulsen og Hjulmand 1992). Rent faktisk synes netop Kleins artikel fra 1930 at spille en central rolle for udviklingen af denne antagelse.

Imidlertid kan man stille spørgsmålstegn ved, om ikke Segals antagelser på visse punkter er mere beslægtede med Jones' position, end hun selv giver udtryk for. I kleinianernes opfattelse af selve indholdet i de fantasier, der er grundlaget for den symbolske ækvivalering, aftegner der sig et infantilt univers præget af morbide og skrækindjagende fantasier, der nok i vid udstrækning afviger fra de infantile seksuelle fantasier, som Freud tilskrev barnet, men stadig er af en karakter, som gør dem fundamentalt set urealiserbare indenfor samfundets rammer. Hvor Jones understreger diskontinuiteten mellem symbolisering og sublimering, synes kleinianerne at operere med en anden skarp udviklingsmæssig skillelinje, nemlig mellem den paranoid-schizoide og den depressive position. Segals position indebærer nok til forskel fra Jones', at de helt arkaiske fantasier kan bearbejdes gennem introjektionen og konsolideringen af et godt indre objekt. Ikke desto mindre betoner kleinianerne, at den paranoid-schizoide position er en modus, der i større eller mindre grad præger alle voksne individer, som altså potentielt set kan operere på et

psykotisk niveau i pressede situationer. På dette punkt synes kleinianernes billede af den tidlige udvikling at afvige væsentligt fra uafhængige engelske analytikere som Winnicott – noget vi skal vende tilbage til nedenfor.

Forinden vil jeg dog skitsere Segals seneste bidrag til forståelsen af symboliseringsprocessen og de teoretiske bidrag, hun bygger på i denne forbindelse. Det drejer sig om artiklen »On Symbolism« (1978) hvor Segal, ligesom i den tidligere artikel, udvikler sin forståelse gennem at integrere en central teoretisk nyskabelse indenfor den kleinianske tradition – denne gang Bions containermodel. Bions velkendte tese, som udvikles gennem de sene 1950'ere og tidlige -60'ere (1962b, 1967), tager udgangspunkt i en antagelse om, at projektiv identificering har en central rolle i spædbarnets kontakt med omverdenen og danner basis for al senere kommunikation. Ved en oplevelse af frustration vil barnet gennem projektiv identificering søge at evakuere de ubærlige følelser ind i brystet. Bion mener, at barnet oprindeligt oplever frustrationen som et fænomen med konkret eksistens, en ting-i-sig-selv i Kant'sk forstand, og giver disse fænomener navnet *beta-elementer*. Er moderen nu i en følelsesmæssig tilstand, som Bion kalder *reverie*, hvor hun er indlevet i barnets behov, vil hun kunne reagere adækvat på oplevelsen af barnets frustration og derigennem give barnet en oplevelse af at have fået det, det ønskede. I Bions terminologi indebærer dette en transformation af beta-elementerne til *alfa-elementer*, der kan indgå som elementer i drømme og tænkning, fordi de udgør en ideografisk fremstilling af noget fraværende. Ved gentagne oplevelser af moderens »afgiftning« af de ubærlige emotioner kan barnet »introjicere brystet som en beholder, der er i stand til at have med følelser at gøre« (Segal op. cit.). Bion taler om, at der etableres en alfa-funktion, baseret på moderens *reverie*, hvorigennem barnet bliver i stand til at transformere beta-elementer til alfa-elementer. Er moderen derimod ikke i stand til at svare barnet tilfredsstillende, vil barnets angst og psykiske smerte tage til.

Selvom Bion ikke er særlig eksplicit omkring dette, synes det vigtigt at påpege, at modellen understreger nødvendigheden af såvel frustration som opfyldelse. Hvis barnet konsekvent får opfyldt sine behov, før det når at mærke dem, vil symboliseringsprocessen også blive forstyrret. Joyce McDougall (1974) har i denne forbindelse henledt opmærksomheden på Fains studier af spædbørn med psykosomatiske forstyrrelser (1971). Blandt disse børn var en gruppe, som kun kunne sove, hvis mødrene vuggede dem konstant. Fain mener, at det var karakteristisk for børnenes mødre, at de ikke kunne tolerere børnenes tilbagetrækning til deres indre verden, men konstant måtte være i tæt kontakt med dem. På denne måde blev det umuligt for børnene at etablere en indre symbolsk repræsentation af den beskyttende funktion, som moderen udøver, hvorfor de vedblev med at være afhængige af moderen for at kunne opretholde søvnen (se iøvrigt Daws 1989 for et fascinerende studie af det fa-

milieterapeutiske arbejde med børns søvnforstyrrelser).

Bions og Segals holdning er altså, at relationen mellem det frustrerede barn og den empatiske voksne, hvor oplevelsen af et savn følges af oplevelsen af at få noget godt, er en nødvendig forudsætning for, at barnet kan bære erkendelsen af, at objektet er fraværende. Først når denne erkendelse er mulig, kan barnet indtræde og forblive i den depressive position. Udtrykt i kleiniansk terminologi kan man sige, at oplevelsen af at møde en container, der kan rumme og afgifte individets destruktive følelser, fører til internalisering af et godt indre objekt. Dette vil kunne varetage den symboliserende funktion, der gør det muligt at lade symboler af enhver art repræsentere et fraværende objekt eller fænomen. Er individets indre verden derimod domineret af destruktive impulser, som står overfor ødelagte eller ødelæggende indre objekter, vil den symboliserende funktion også være mangelfuldt etableret. Fremfor at formidle en mening opleves ord og andre symboler snarere som farlige eller tømte for mening. Samtidig opleves symbolerne – snarere end at *repræsentere* noget substantielt – at have en konkret og næsten fysisk eksistens. Segal søger at underbygge disse påstande ved at referere til en patient, som oplever ord som konkrete ting, der føles som en truende indre klump, der måske kan forårsage cancer. Alternativt kan den samme patient tømme ord helt for mening og emotionelt indhold gennem en overabstraherende attitude til egne eller andres ytringer.

Det er nok værd at påpege, at hvor Segals kliniske eksempler hidrører fra patienter, der har svære personlighedsforstyrrelser eller befinder sig i stærkt regredierede tilstande, kan de fænomener, hun beskriver, tilsyneladende genfindes hos et langt bredere spektrum af befolkningen i forbindelse med sorgreaktioner, hvor det gode indre objekt netop trues som følge af tabet af det ydre objekt. Det er for eksempel ikke helt ualmindeligt, at en afdøds værelse står urørt i årevis, ikke fordi den dødtes ejendele *repræsenterer* den afdøde og derfor letter sørgearbejdet, men fordi en illusion om stadig at have den afdøde hos sig kan opretholdes ved at bevare værelset intakt. Tilsvarende fortæller efterladede ikke sjældent om fobiske reaktioner i forhold til for eksempel lyden af kirkeklokker eller ambulancer, altså fænomener som blot indirekte refererer til dødsfald, men som af de efterladede *i sig selv* opleves som farlige.

Milner og Winnicott: Illusion og kreativitet

Segals særlige interesse for symbolisering udspringer ifølge hende selv af hendes tidlige arbejde med såvel psykotiske patienter som med kunstnere, der var hæmmede i deres kreativitet (1981). Det synes at være mere end et tilfælde, at hun deler denne baggrund med Marion Milner, som er den analytiker indenfor den uafhængige tradition i England, som først eksplicit tager den traditionelle psykoanalytiske idé om symbolisering op

til revision. Milner var selv kunstmaler og har både udgivet klassikeren *On Not Being Able to Paint* (1950), hvis titel taler for sig selv, samt en studie over et mangeårigt behandlingsforløb med en nær-psykotisk kvinde (1969). Imidlertid rummer hendes artikel om symbolisering (1952) – på trods af at den er baseret på et børneanalyseforløb superviseret af Melanie Klein – et utal af originale synspunkter, som siden er blevet elaboreret af andre af de engelske analytikere, som stod selvstændigt i forhold til kontroversen mellem Klein og Anna Freud.

Milner gør (som måske den første analytiker) direkte op med Jones' snævre definition af symbolisering og påpeger (som Segal), at det fører til kommunikationsproblemer i forhold til forskere indenfor andre videnskabelige områder udelukkende at lade symbolbegrebet vedrøre primitive og ubevidste processer. Nok så væsentligt er det for Milner at understrege, at Jones ikke i tilstrækkelig grad har øje for de *konstruktive* aspekter af den »primitive« symbollogik. Milner fremhæver som et særkende ved den symbolske ækvivalering, som Jones beskriver, at forskellene mellem det oprindelige objekt og symbolet er udviskede. I denne forbindelse henviser hun til Fenichels (1946) definition af prælogisk tænkning som karakteriseret ved en oplevelse af, at den oprindelige idé og symbolet er en og samme ting. Milner er altså opmærksom på den selv samme distinktion, som Segal opererer med, nemlig mellem symbolet som konkret, nærværende objekt og symbolet, som repræsenterer et fraværende objekt. Men hvor Segal – for så vidt på linje med Jones og Fenichel – betoner det patologiske i den symbolske ækvivalering, fremhæver Milner, at denne oprindelige oplevelsesmodus er essentiel for al kreativ udfoldelse, for børns leg, for den psykoanalytiske terapi og i videre forstand for en basal følelse af, at yderverdenen er et sted, hvor man kan udvikle sig. Milner beskriver, hvordan en *illusion* om enhed mellem det primære objekt og symbolet er essentiel for den psykoanalytiske behandling, hvor den analytiske ramme gør det muligt for analysanden at overgive sig til overføringens illusion om, at analytikeren eller i hvert fald visse af dennes egenskaber er *identiske* med skikkelser fra fortiden. Ligeledes beskriver hun, hvordan både kunstneren og det legende barn i koncentrerede ekstatiske øjeblikke kan ophæve skellet mellem den indre fantasiverden og den ydre realitet i legen eller den kunstneriske skabelsesproces.

For Milner er et centralt aspekt i individets »brug« af illusionen om enhed oplevelsen af at have besjælet eller ligefrem skabt yderverdenen, af at bruge objekterne udenfor selvet som byggesten for ens personlige vision. Dette er kunstnerens og digterens metier, men Milner fastholder, at denne proces også er central i de allertidligste faser af den individuelle udvikling. Milner er her direkte inspireret af sin ven og åndsbeslægtede, Winnicott, som i øvrigt gentagne gange har fremhævet den inspiration, han har modtaget fra Milners arbejder. Selvom Winnicott kun sporadisk og noget usystematisk taler om symboler, belyser hans udviklingsfors-

tåelse de samme områder, som også Segal beskæftiger sig med. Det synes derfor på sin plads at rekapitulere nogle centrale aspekter af Winnicotts syn på den tidlige udvikling.

Winnicotts udgangspunkt er en idé om, at det spæde barn potentielt set kan tro på, at der eksisterer »noget«, som kan indfri et aktuelt behov hos barnet (1951/1953). Hvis moderen er god nok, vil hun være i stand til at tilbyde barnet netop dette »noget«, som barnet har brug for (for eksempel brystet) på det rette tidspunkt. Hermed opstår et øjeblik af *illusion*, hvor barnet kan opleve, at det selv har skabt netop det, som det ønskede (1945). Ud af denne erfaring udvikles det, Winnicott (1962/1965) betegner som et *subjektivt objekt* som følge af, at barnets ubestemte forventning bliver konkretiseret af sanseerfaringen. Det subjektive objekt defineres som »the object not yet repudiated as a not-me phenomenon« (1971, s. 93).

Er illusionen om, at barnet gennem sin skaberkraft kan tilvejebringe det, det har behov for, veletableret, bliver det muligt for barnet at klare den begyndende desillusionering forbundet med omgivelsernes manglende tilpasning. På dette tidspunkt opstår det fænomen, Winnicott kalder *overgangsobjektet* (1951/1953). Overgangsobjektet repræsenterer i en vis forstand foreningen mellem mor og barn på det tidspunkt, hvor barnet får en begyndende erkendelse af den reelle adskillelse (1967a). Barnet skaber det fraværende objekt i en konkret genstand (en teddybjørn, en sutteklud etc.), men i en paradoksal sammenblanding af mig og ikke-mig, mor og ikke-mor (se også Rayner, op. cit.). Winnicott understreger, at overgangsobjektet er en forløber for egentlig symbolisering, idet den objektive erkendelse af, at objektet reelt er fraværende, ikke er klart etableret.

Fra dette udgangspunkt udvikler Winnicott sin kendte teori om det mellemliggende område mellem den indre og ydre virkelighed i en forståelse af leg, kunst og den analytiske proces, som ligger helt i forlængelse af de tanker, Milner præsenterede i 1952. Både Winnicott og Milner understreger, hvordan en manglende evne til at bruge illusion for eksempel som følge af en for mangelfuld indleven fra omsorgspersonens side kan føre til en præmatur realitetsorientering baseret på en ensidig tilpasning til yderverdenen – det Winnicott refererer til som et falsk selv (1960/1965).

Man ser altså, at Winnicott og Milner giver endnu et bud på forstadierne til den fuldt udviklede symbolfunktion. Som for Segal er det også for Winnicott et kriterium for egentlig symbolisering, at der er tale om en repræsentation af et objekt, der erkendes at være reelt fraværende. Hertil kommer, at der er basale paralleler mellem Winnicotts og Bions teori om udviklingen af de allermest rudimentære mentale forestillinger, idet begge opererer med, at spædbarnet har en a priori viden (det Bion (1962a) betegner som en *før-forestilling*) om et primært objekt (brystet), og at det er gennem vekselspillet mellem mødet med dette objekt og op-

levelsen af dets fravær, at symbolfunktionen etableres. Endelig understreger både kleinianerne og Winnicott/Milner, som det også fremgår ovenfor, kontinuiteten mellem forløberne for symboldannelsen og så kreativiteten, sådan som den udfolder sig i voksnes kunstneriske og videnskabelig skabertrang. Men hvor kleinianerne, for så vidt på linje med Jones, er tilbøjelige til at betragte forstadierne til den udviklede symbolisering som primitive og prægede af voldsomme og fra barnets synsvinkel farlige drifter og affekter, er Winnicotts og Milners indfaldsvinkel radikalt anderledes. Milner bruger karakteristisk nok udtryk som *koncentration* og *ekstase* i sin karakterisering af barnets forsøg på at etablere symboler og af oplevelsen når dette lykkes.

Det er slående, hvordan disse forskelle i opfattelsen af symbolfunktionen synes at spejle en mere generel forskel mellem de uafhængige engelske analytikeres romantisk farvede verdensbillede og kleinianernes grumme syn på den tidlige barndom. Hvor Klein og Segal fokuserer på angsten og aggressiviteten som grundvilkår i spædbarnalderen og betoner den radikale forskellighed mellem den paranoid-schizoide og den depressive position, er uforstyrrelighed og kontinuitet i Winnicotts forståelse en ufravigelig forudsætning for en harmonisk udvikling. Det er således meget karakteristisk for Winnicott, at han fremhæver, at overgangsobjektet ikke opgives endsiges mistes, hvorfor der heller ikke er et tab at sørge over. I stedet mener han (1951/1953), at besætningen af det spredes ud over hele det kulturelle felt.

Rycrofts integrationsforsøg

Få år efter Milners banebrydende artikel udkom Rycrofts artikel: »Symbolism and its Relationship to the Primary and Secondary Processes« (1956). Rycroft, som også tilhørte gruppen af uafhængige engelske analytikere, er tydeligvis inspireret af Milner og Winnicott og refererer også til kleinianske synspunkter, men han søger samtidig at etablere forbindelserne til Freuds metapsykologi med en grundig redegørelse for ego-psykologiens implikationer for forståelsen af symbolisering. Som stort set alle ovenfor nævnte forfattere understreger Rycroft sin gæld til Jones, men ligesom de øvrige gør også Rycroft op med ideen om, at symbolisering er en mental aktivitet, der er kvalitativt forskellig fra bevidst tænkning. Rycroft fremhæver, at Freud jo selv efter indførelsen af strukturmodellen definerede jeg'et som den del af det'et, der er blevet modificeret gennem yderverdenens direkte påvirkning. Heri ligger altså, at jeg'et så at sige er vokset ud af det'et og hermed også, at de mentale processer i jeg'et har deres oprindelse i mere arkaiske processer. For Rycroft betyder dette, at det næppe er meningsfuldt at reservere termen symbolisering til repræsentationen af ubevidst materiale. Rycroft definerer symbolisering som:

»en generel tendens eller kapacitet iboende psyken, som kan bruges af primær- eller af sekundærprocessen, neurotisk eller realistisk, for at opretholde en fiksering eller til at fremme vækst« (op.cit., s.142).

For Rycroft er det afgørende altså om symbolet indgår i primærprocessen og således underlægges de ubevidste fantasier, eller bruges realitetsorienteret i sekundærprocessen. Rycroft understreger, at han på linje med Klein og Isaacs mener, at al realistisk tænkning understøttes af ubevidste fantasier. Imidlertid foreslår Rycroft, at man bruger termen »imagination« om den fantasiaktivitet, som understøtter sekundærprocessen, mens »phantasy« bruges om fantasiaktivitet underlagt primærprocessen.

Ego-psykologiske nytolkninger af symbolfunktionen

Rycrofts artikel er på mange måder repræsentativ for en generel omvurdering af symbolforståelsen såvel indenfor den psykoanalytiske bevægelse som indenfor betydende psykologiske og filosofiske strømninger, som udvikledes gennem århundredet. Jeg vil i det følgende ganske kortfattet forsøge at placere de objektrelationsteoretiske positioner i forhold til disse udviklingstendenser uden på nogen måde at prætere at give et mere udtømmende teorihistorisk overblik.

Indenfor den ego-psykologiske orientering sker der i løbet af 1950'erne en bevægelse, der på mange måder er en parallel til udviklingen af de engelske objektrelationsteoretikers position. Som måske den første amerikanske analytiker opstiller Kubie (1953) en forståelse, som indebærer et alternativ til det skarpe skel, som Jones drager mellem symbolik og mere modne udtryksformer. Kubie anfører, at symboler samtidig kan repræsentere bevidst abstrakt tænkning, fungere som metaforer og have status af psykoanalytiske symboler i Jones' forstand. Det er også nærliggende at henlede opmærksomheden på Kris' begreb »regression i jeg'ets tjeneste« (1952), som netop indebærer en forståelse af, at kontakten til primitivt materiale er af positiv betydning for den personlige udvikling – et standpunkt der er nært beslægtet med Milners kritik af Jones' forståelse af symbolisering som en tidssvarende mental proces.

På et temamøde i 1960 omkring den psykoanalytiske teori om symboliseringsprocessen i den amerikanske psykoanalytiske forening (Segel 1961) står det klart, at stort set alle foredragsholdere bekender sig til en nytolkning af symbolfunktionen. Der hersker almindelig enighed om at forstå symbolisering som den måske mest fundamentale egenskab ved psyken, som går forud for og indgår i al tænkning. Ved dette møde fremhæves også hvordan disse synspunkter i vid udstrækning er overtaget fra Susanne Langer, hvis bog *Philosophy in a New Key* (1942) har spillet en stor rolle for mange psykoanalytikere især op gennem 1950'erne og 60'erne. Langer, som igen er stærkt inspireret af Cassirer, fremhæver

netop evnen til at anvende symboler som det helt centrale menneskelige karakteristikum, det der mere end noget andet adskiller os fra dyrene. For Langer er behovet for symbolisering fundamentalt, og mennesket vil uaf-ladeligt producere symboler – såvel igennem bevidst rationel tænkning, som igennem drømme og fantasier. Langer skelner mellem *diskursive* og *afbildende* symbolformer, hvor sproget er det typiske eksempel på dis-kursiv symbolik, mens den afbildende symbolik dækker spektret af non-verbale udtryksformer. Rycroft har (1962) fremhævet, hvordan Langers karakteristik af disse to symbolfunktioner har klare paralleller til henholdsvis sekundær- og primærprocessen. Inspireret af Langer fremhæver Rycroft, hvordan netop den primærprocesnære tænkning med dens kondensering af betydningsindhold for eksempel i form af et billede, et digt eller en rytmisk eller melodisk figur er overlegen som formidler af følelser i forhold til den diskursive symbolik, som er karakteristisk for sekundærprocessen.

Sammenfattende kan man altså øjne en konsensus omkring forkastelsen af den snævre psykoanalytiske definition af symbolfunktionen og et ønske om at udvide symbolbegrebet til at omfatte alle menneskelige udtryksformer. Dette betyder naturligvis ikke, at der en generel enighed om, hvordan udviklingen af symbolfunktionen skal forstås, for eksempel med hensyn til jeg'ets rolle i symboliseringsprocessen. Der synes udelukkende at være tale om en fælles tilslutning til en udvidelse af symbolbegrebets gyldighedsområde og en delt fascination af Langers teorier.

Udviklingspsykologiske forståelser af symbolfunktionen

Afslutningsvis synes det relevant at belyse berøringspunkter mellem de forskellige objektrelationsteoretikers forståelse af udviklingen af symboler og udviklingspsykologiske positioner hidrørende udenfor psykoanalysen. Jeg vil specielt referere til Daniel Sterns udviklingsteori (1985), som med sin omvurdering af centrale dogmer indenfor objektrelations-teoriene udgør en alvorlig udfordring til disse.

Vi fandt ovenfor, at såvel kleinianske som uafhængige analytikere be- tragede barnets erkendelse af, at symbolet repræsenterer noget, som re- elt er fraværende, som et centralt karakteristikum ved den udviklede symbolfunktion. Man genfinder denne definition hos flere fremtrædende teoretikere, der på et ikke-psykoanalytisk grundlag har beskæftiget sig med symbolfunktionen. Langer skelner mellem tegn¹ og symboler, såle- des at tegn fungerer som signaler og dermed viser direkte hen til et nær- værende objekt, mens symboler formidler *forestillinger* om en genstand. Langer skriver, at:

»det er forestillingerne, ikke tingene, som symbolerne direkte 'bety- der'« (op. cit., s.72 – forfatterens kursivering).

Man finder akkurat den samme distinktion mellem tegn/signal og symbol hos Werner & Kaplan (1963), idet de fremfører, at tegn og signaler medfører en *forventning* om en begivenhed fremfor at *repræsentere* denne, og videre skriver, at repræsentation indebærer en bevidsthed om, at symbolet og det, det refererer til, er to væsensforskellige størrelser. Werner og Kaplan indfører i denne forbindelse begrebet *protosymboler* for tegn som:

»'præsenterer' en betydning snarere end at 'repræsentere' den« (op. cit., s. 16).

Den afgørende forskel mellem de psykoanalytiske teoretikere og forskere indenfor mainstream-psykologien som Werner & Kaplan og også Piaget er, at hvor de sidstnævnte forfattere overvejende fokuserer på den kognitive udvikling, vil den psykoanalytiske indfaldsvinkel søge at indkredse samspillet mellem barnets tidlige interaktionsprocesser og barnets evne til at repræsentere og udtrykke affekter. Ikke desto mindre er det naturligvis nødvendigt at undersøge, hvorvidt de psykoanalytiske antagelser modsvares af iagttagelser fra andre faglige discipliner eller snarere synes at være i modstrid med sådanne iagttagelser.

Hvis vi skal forsøge at vurdere Segals og Bions bidrag ud fra disse kriterier, er det oplagt, at Segals sontring mellem symbolsk ækvivalering og symbolsk repræsentation er sammenfaldende med Langers og Werners & Kaplans definitioner. Det er imidlertid et åbent spørgsmål, om Segal *forklarer* noget nyt omkring udviklingen af symbolfunktionen ved at forstå den symbolske ækvivalering som et resultat af projektiv identificering. Som anført ovenfor fremhæver allerede Fenichel det som karakteristisk for prælogisk tænkning, at objekt og repræsentant behandles som var det en og samme ting. Dette kan være et træk ved den almene kognitive udvikling, som ikke i sig selv nødvendiggør inddragelse af begreber som projektiv identificering eller de kleinianske ubevidste fantasier. Tilsvarende påpeger Meissner (1980), at der igennem det meste af århundredet har været opmærksomhed på træk ved den schizofrene tænkning, som svarer til de fænomener, som Segal rubricerer under begrebet symbolsk ækvivalering. Igen kan man spørge, om det er nødvendigt at tilskrive den projektive identificering en central rolle i denne proces, eller om det er muligt at forstå de schizofrene tankeforstyrrelser på et rent kognitivt grundlag.

Uanset svaret på dette spørgsmål synes det imidlertid rimeligt at anerkende, at Segals og Bions bidrag til forståelsen af tænkningens udvikling og forstyrrelser af tænkningen umiddelbart kan have relevans i det psykoterapeutiske arbejde med patienter med sværere psykopatologi. På trods af den store uenighed om værdien af en psykoanalytisk tilgang til behandlingen af psykotiske patienter, er det ubestrideligt, at de kleinianske teorier om psykoset på slående vis synes at have klinisk relevans.

Man kan måske sige, at for eksempel Bions psykoseforståelse har været som en container for de kaotiske emotioner, der vækkes i behandlere i omgangen med psykotiske patienter.

Som udviklingspsykologisk teori om tænkning og symbolfunktion har den kleinianske position imidlertid svære forklaringsproblemer. For det første er det meget vanskeligt at forestille sig, at barnet i den helt tidlige spædbarnalder har den kognitive kompetance, som er nødvendig for at udvikle de fantasier, kleinianerne tillægger det. Daniel Stern (op.cit.), som ellers netop anser spædbarnets evne til at skelne mellem subjekt og objekt for langt mere veludviklet end hidtil antaget indenfor psykoanalysen, vender med støtte fra den empiriske spædbarnsforskning Kleins synspunkter på hovedet. Han hævder:

»at spædbørn fra begyndelsen væsentligst oplever realitet. (...) Endvidere antager jeg her, at nødvendige færdigheder for defensivt, dvs. psykodynamisk, at fordreje realitet er en kapacitet, som udvikler sig senere, og som forudsætter flere kognitive processer end der oprindeligt er til rådighed« (op.cit., s. 266).

Hertil kommer, at selv svære kontaktforstyrrelser i den tidlige barndom formodentlig kun relativt sjældent følges af psykotiske tilstande ligesåvel som det er ubestrideligt, at stort set alle individer, uanset hvor traumatisk en barndom de måtte have haft, udvikler evnen til at bruge et sprog, som formallogisk er forståeligt. Man ser mere typisk en forarmelse i evnen til indlevelse samt visse karakterafvigende træk hos personer, der har været udsat for forældre, der ikke formåede at indleve sig i barnets behov. Til gengæld synes det godtgjort hinsides enhver rimelig tvivl, at der er en meget stærk arvelig komponent i schizofreni og især i autistiske tilstande. Der er ingen grund til at bestride, at interaktionen mellem det lille barn og dets primære omsorgspersoner har afgørende betydning for den videre udvikling, men det er nok tvivlsomt om de kleinianske teorier giver den bedste forståelse af dynamikken mellem forældre og børn. Man kan endelig med Blum (1978) kritisere container-modellen for at være så non-specifik, at den har en meget begrænset forklaringsværdi. Det er nærmest umuligt at anfægte antagelsen om, at mødet med en forstående mor gør det lettere for barnet at bære sine stærke følelser, og dette synes da også konsistent med den ovenfor anførte observation af en overhyppighed af karakterafvigende træk hos personer, der har været udsat for omsorgs-svigt i barndommen. Men herudover synes container-begrebet så vidt, at det stort set kan containe alle typer af interaktionsprocesser. På trods af den store umiddelbare appel, som begrebet har for klinikerne, er dette en fundamental begrænsning ved modellen.

Winnicott og Milner kan siges at have et begrænset ambitionsniveau i forhold til kleinianerne derved, at de ikke forsøger at udvikle en teori om tænkningen, men snarere om evnen til at udtrykke følelser og derved få

oplevelsen af at høre til i verden. Der er heller ingen tvivl om, at deres synspunkter i langt højere grad har vundet gehør indenfor den psykoanalytiske mainstream og også synes at stemme bedre overens med synspunkter inspireret af den ikke-analytiske udforskning af spædbørns kontakt med omverdenen. Imidlertid er der en central præmis ved Winnicotts forståelse af den tidligste udvikling, som i allerhøjeste grad er diskutabel. Jeg tænker her på antagelsen om, at spædbarnet oprindeligt er ude af stand til at differentiere mellem mig og ikke-mig, og at denne skelnen kun gradvist udvikles gennem moderens sensitive afvikling af tilpasningen til barnet. Stern (op.cit.) argumenterer overbevisende for, at barnet fra fødselen har en oplevelse af et *gryende selv*, mens forestillingen om fusion ifølge Stern først kan opstå omkring halvandetårs alderen. Stern fremhæver endvidere, hvordan mødres gensvar til børns ytringer gennemløber en signifikant udvikling gennem barnets første leveår. I en periode, der omtrentligt strækker sig over barnets første ni måneder, vil moderen svare på barnets udtryk med et udtryk indenfor samme sansemodalitet – siger barnet en lyd, svarer moderen med en lyd osv. Omkring ni-måneders alderen sker der ifølge Stern en ændring i moderens svar til barnet, hvor hun går fra imitation til en type adfærd, som Stern betegner som *affektiv afstemning*. Her vil moderen svare barnet ved at »imitere« barnets udtryk, men indenfor en anden sansemodalitet. For eksempel kan variationer i barnets stemmeføring af moderen besvares med tilsvarende variationer i legemsbevægelserne. Det centrale er, at moderens adfærd synes at afspejle den *følelsestilstand*, der ligger til grund for barnets udtryk. Stern taler om, at moderens adfærd refererer til barnets indre tilstand og i en vis forstand udgør en (non-verbal) metafor eller analogi til denne. Stern fremhæver, at denne udvikling fra imitation til analogi og metafor synes at udgøre forstadier til den egentlige brug af symboler, som han blandt andet med henvisning til Piaget daterer til 15-18 måneders alderen. Omkring dette tidspunkt opstår blandt andet symbollegen, som eksemplificeret i Freuds barnebarns Fort-Da-leg.

Det er på nuværende tidspunkt vanskeligt at spå om, hvor meget af de forskellige traditionelle psykoanalytiske udviklingsteorier, der vil blive stående, og i hvor høj grad der vil blive etableret synteser mellem disse og de nyere psykoanalytisk inspirerede udviklingsforståelser, der er baseret på den empiriske forskning. Som påpeget af Stern er begrebet *spejling*, som også behandles i en central artikel af Winnicott (1967b), beslægtet med hans begreb om affektiv afstemning, og selvom indholdet af Winnicotts og Sterns teorier er forskellige, kan man dog hævde, at der er en form for affektiv afstemning mellem dem, blandt andet i den forstand at måden, hvorpå Stern beskriver spædbarnet og mor-barn interaktionen (ikke mindst i den populære bog: »Et spædbarns dagbog« (1990)), har et romantisk præg, som i høj grad kan minde om Winnicotts stil. Også i forståelsen af den centrale betydning, det har for barnet, at moderen kan hjælpe det til at udtrykke sit selv snarere end blot at tilfredsstille drifts-

behov, er der affiniteter mellem Winnicott og Stern. Men det er evident, at objektrelationsteoriene står ved en korsvej, hvor evnen til at tage udfordringen op fra spædbarnsforskere som Stern vil være en afgørende prøve på teoriernes bæredygtighed som andet og mere end hjælpehypoteser til støtte for den kliniske praksis.

NOTE

1. I forordet til 1951-udgaven af »Philosophy in a New Key« fastslår Langer, at hun på linje med Charles Morris nu foretrækker ordet »signal« for det, hun tidligere kaldte »tegn«.

LITTERATUR

- BION, W. R. (1962a): A Theory of Thinking. I: Bion (1967)
- BION, W. R. (1962b): *Learning from Experience*. London: Maresfield 1984.
- BION, W. R. (1967): *Second Thoughts*. London: Maresfield 1984.
- BLUM, H. (1978): Symbol processes and symbol formation. I: *Int. J. Psycho-Anal.*, 59, 455-471.
- DAWS, D. (1989): *Through the Night: Helping parents and sleepless infants*. London: Free Association Books.
- FAIN, M. (1971): Prélude à la vie fantasmatique. I: *Rev. franc. Psychanal.*, 35, 291-364.
- FENICHEL, O. (1946): *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. London: Routledge & Kegan Paul.
- FERENCZI, S. (1913): Zur Ontogenese der Symbole. I: *Schriften zur Psychoanalyse I*. Frankfurt a. M.: Fischer 1970.
- FREUD, S. (1900/1914): *Drømmetydning*. Kbh.: Hans Reitzel 1985.
- FREUD, S. (1917): *Forelæsninger til indføring i psykoanalysen*. Kbh.: Hans Reitzel 1965.
- FREUD, S. (1920): *Hinsides lystprincippet*. I: *Metapsykologi 2*. Kbh.: Hans Reitzel 1983.
- FREUD, S. (1923): 'Psychoanalyse' und 'Libidotheorie'. I *G.W. 13*, 211-233.
- FREUD, S. (1926): *Hemmung, Symptom und Angst*. I: *G.W. 14*, 113-205.
- ISAACS, S. (1948): The nature and function of phantasy. I: M. Klein et al: *Developments in Psycho-Analysis*. London: Hogarth 1952.
- JONES, E. (1916/1918): The Theory of Symbolism. I: *Papers on Psycho-Analysis* (5. ed.). London: Maresfield 1977.
- KLEIN, M. (1926): The Psychological Principles of Early Analysis. I: Klein (1975)
- KLEIN, M. (1930): The Importance of Symbol Formation in the Development of the Ego. I: Klein (1975)
- KLEIN, M. (1948): On the Theory of Anxiety and Guilt. I: *Envy and Gratitude and Other Works 1946-1963*. London: Virago 1988.
- KLEIN, Melanie (1975): *Love, Guilt and Reparation and Other Works 1921-1945*. London: Virago 1988.
- KRIS, E. (1952): *Psychoanalytic Explorations in Art*. New York: International Universities Press.
- KUBIE, L. S. (1953): The distortion of the symbolic process in neurosis and psychosis. I: *J. Amer. Psychoanal. Assn.*, 1, 59-86.
- LANGER, S. (1942): *Menneske og symbol*. København: Gyldendal 1969.

- LAPLANCHE, J. & J.-B. PONTALIS (1964): Fantasy and the Origins of Sexuality. I: *Int. J. Psycho-Anal.* (1968) 49, 1-18.
- LAPLANCHE, J. & J.-B. PONTALIS (1967): *The Language of Psycho-Analysis*. London: Hogarth 1973
- MCDUGALL, J. (1974): The Psychosoma and the Psychoanalytic Process. I: *Int. Rev. Psycho-Anal.*, 1, 437-459.
- MEISSNER, W. W. (1980): A note on projective identification. I: *J. Amer. Psychoanal. Assn.*, 28, 43-68.
- MILNER, M. (1950): *On Not Being Able to Paint*. London: Heinemann.
- MILNER, M. (1952): Aspects of Symbolism in Comprehension of the Not-self. I: *Int. J. Psycho-Anal.*, 33, 181-195.
- MILNER, M. (1969): *The Hands of the Living God*. London: Hogarth Press.
- POULSEN, S. & K. HJULMAND (1992): Det ubevidste i objektrelationsteorien. I: *Psyke og Logos*, 13, 114-134.
- RANK, O. & H. SACHS (1913): *Die Bedeutung der Psychoanalyse für die Geisteswissenschaften*. Wiesbaden: Bergmann.
- RAYNER, E. (1990): *The Independent Mind in British Psychoanalysis*. London: Free Association Books.
- RYCROFT, C. (1956): Symbolism and its Relation to the Primary and Secondary Processes. I: *Int. J. Psycho-Anal.*, 37, 137-146.
- RYCROFT, C. (1962): Beyond the Reality Principle. I: *Int. J. Psycho-Anal.*, 43, 388-393.
- SEGAL, H. (1957): Notes on Symbol Formation. I: *Int. J. Psycho-Anal.*, 38, 391-397.
- SEGAL, H. (1978): On Symbolism. I: *Int. J. Psycho-Anal.*, 59, 315-319.
- SEGAL, H. (1981): Preface. I: *The Work of Hanna Segal*. New York: Jason Aronson.
- SEGEL, N. P. (reporter) (1961): The psychoanalytic theory of the symbolic process. I: *J. Amer. Psychoanal. Assn.*, 9, 146-157.
- STERN, D. (1985): *Barnets interpersonelle univers*. Kbh.: Hans Reitzel 1991.
- STERN, D. (1990): *Et spædbarns dagbog*. Kbh.: Hans Reitzel 1991.
- WERNER, H. & B. KAPLAN (1963): *Symbol Formation*. New York: John Wiley & Sons.
- WINNICOTT, D. W. (1945): Primitive Emotional Development. I: Winnicott (1975)
- WINNICOTT, D. W. (1951/1953): Transitional Objects and Transitional Phenomena. I: Winnicott (1975).
- WINNICOTT, D. W. (1960/1965): Ego Distortion in Terms of True and False Self. I: Winnicott (1965).
- WINNICOTT, D. W. (1962/1965): Ego Integration in Child Development. I: Winnicott (1965).
- WINNICOTT, D. W. (1965): *The Maturation Processes and the Facilitating Environment*. London: Hogarth Press.
- WINNICOTT, D. W. (1967a): The Location of Cultural Experience. I: Winnicott (1971).
- WINNICOTT, D. W. (1967b): Mirror-role of Mother and Family in Child Development. I: Winnicott (1971).
- WINNICOTT, D. W. (1971): *Playing and Reality*. Harmondsworth: Pelican 1985.
- WINNICOTT, D. W. (1975): *Through Paediatrics to Psycho-Analysis*. London: Hogarth Press.